

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27

Yaz 2013 Summer 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

İNGİLTERE'NİN İRAN'DA ASKERİ DARBE İLE RIZA HAN PEHLEVİ'Yİ İKTİDARA GETİRMESİ (1921)

BRITAIN'S MILITARY COUP IN IRAN, REZA KHAN PAHLAVI BRING IT TO THE GOVERNMENT (1921)

Yılmaz KARADENİZ*

Öz

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İran'ın siyasi idaresini yıpratıldıktan sonra petrolünü sömürmeye başlayan İngiltere, savaş sonrasında da aynı durumun devam etmesi için siyasi oyunlara başvurmuştur. İran tarihinde "siyah darbe" olarak bilinen ve Kaçar iktidarının sonunu getiren askeri darbe ile Rıza Han'ı iktidara getirerek nüfuzunun devamını sağlamıştır. Darbe için bu kazak subayını emellerinin icracısı olarak tespit etmiş, daha önce temasta bulunduğu Ziyaeddin ile bir araya getirerek darbeyi gerçekleştirmiştir. Darbe sürecinde İran'da görevli bulunan İngiliz subay, elçi ve konsoloslar gayet gizli davranarak askerlere ve darbenin diğer figüranlarına para dağıtmışlardır. Darbe sonrasında İngiliz elçi Loraine'den İran tahtını isteyen Rıza Han, emeline ulaştıktan sonra İran'ı İngiltere adına yönetmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Darbe, İngiltere, İran, Iron Side, Rıza Han, Ziyaeddin.

Abstract

England over beared Iran's political government and started to exploited Iran's petrol before the first world war, after the war England did same political maneuvers to have same situations. England continued its influence by military coup, known as black coup in Iran's history, which brought Rıza Khan up in power and ended Khacar dynasty. England positioned that Kazakhstani officer for her benefits and made him meet with Ziyaeddin who was in touch with England previously. English officers, delegations and consuls, who were in Iran during military coup, distributed money in secret to coup officers and other figures that played role in military coup. After military coup, Rıza Khan who asked Iran throne for himself from English consul Loraine, ruled country in name of England.

Keywords: Coup, England, Iran, Iron Side, Rıza Khan, Ziyaeddin.

Giriş

İngiltere'nin İran üzerinde siyasi ve askeri teşebbüslere geçmesi, Safevilerden Şah I. Abbas (1565-1635) döneminde Robert ve Anthony Shirley kardeşlerin 1598'de İran'a gönderilmesiyle başlamıştır.¹ Şah I. Abbas'ın askerlerini eğiterek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa teşvik eden Shirley kardeşler, İran ve Osmanlı Devleti'nin birbiriyle savaşarak iktisadi ve askeri bakımdan zayıflamalarını sağlamışlardır. Bu dönemde İran'da meydana gelen

* Doç. Dr., Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi (1381), *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Devran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Cihani-i Dovvum*, Tehran, s. 54

Nuktevi,² Ahmed Gilani ve Şahverdi Han isyanlarında bu kardeşlerin etkisi olmuştur. Safevi iktidarının 1721'den itibaren başlayan Afgan istilasıyla zayıflaması ve nihayetinde Afgan istilasının 1736'da Nadir Şah tarafından sona erdirilmesinden sonra başlayan Hindistan seferleri, İngiltere'nin dikkatini bu güzergâha çekmiştir. 1738'de İran'a gönderilen tüccar John Elton, Rusya'nın Basra Körfezi'ne doğru sarkarak İngiliz menfaatlerine zarar vermemesi için bölgede faaliyetlerde bulunmuştur.³ Elton, 1745'te Nadir Şah'dan aldığı ticari imtiyaz ile Rus tüccarlara karşı tavrını ortaya koymuş, Rus tüccarların İran'da etkili olmaması için çalışmıştır.⁴ Afşar hâkimiyetinin 1752'de sona ermesinden sonra başlayan Zend Hanedanı döneminde siyasi ve askeri etkisini iyice hissettiren İngiltere, Basra Körfezi ve Hindistan güzergâhına Rusya ve diğer üçüncü bir ülkeyi yanaştırmama siyaseti gütmeye başlamıştır. Bu siyaset, Kaçar idaresi döneminde zirveye çıkmış, 1872'den itibaren başlayıp 1890'da devam eden anlaşmalarla İran'ın bütün kaynakları İngiliz sermayedarlar Talbot ve Reuter'e verilerek iktisadi bağımsızlık kaybedilmiştir. Anlaşmalarla taahhüt altına sokulan ve anlaşmaların kaldırılması halinde hiç yoktan tazminat ödemeye mahkûm ettirilen siyasi idare, İngiliz ve Rus bankalarından borç alarak tazminatı ödemeye çalışmıştır. Bu şekilde siyasi idaresi yıpratılan ve ekonomisi inkırazı uğratılan devlet, tarafsız kaldığı halde Birinci Dünya Savaşı'na dâhil ettirilmiştir.⁵

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında sosyalist ihtilal ile rejim değişikliğine gitmesi, yeni rejimin İran ve Osmanlı topraklarındaki askerlerini geri çekmesi ve kapitülasyonlar da dâhil İran ile yapılan bütün eski anlaşmaları kaldırdığını ilan etmesi, yıllardır bölgede sömürgecilik siyaseti yürüten İngiltere'yi rakipsiz bırakmıştır. Savaş öncesinde 1902'de Japonya ile imzalanan askeri anlaşma ve akabinde 1905'te Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon Savaşı, 1907'de Petersburg'da Rus Dışişleri Bakanı Aleksander Petrovich Iswolski'nin masa başında İngiliz diplomatlar Grey, Harding ve Nicolson tarafından yenilgiye uğratılarak Rusya'nın İngiltere tarafına mecbur edilmesi, İran ve Osmanlı topraklarını sömürmeye matuf hareketler olmuştur.⁶ Rusya, savaş sırasında İran'ın kuzeyinden çekildikten sonra İngiltere ve Amerika devreye girerek kuzey petrolü ve Hazar havzasını kontrol altına almak istemişlerdir. 1918'den sonra İran'ı işgal altında tutan İngiltere, General Dunstrwille komutasındaki askeri birlikleri Hemedan, Kazvin, Müncil ve Reşt üzerinden kuzeye hareket ettirmiştir.⁷ Reşt ve Enzeli şehirleri İngiliz askerlerince işgal edildikten sonra buraların idarecileri esir alınarak Hindistan'a sürülmüştür. Maleson komutasındaki askerler Hazar kıyılarına gönderilmiş, İran'ın kuzeyindeki Gilan taraflarında isyana kalkışmış olan Mirza Küçük Han Cengeli ile yapılan pazarlıklar neticesinde etkisiz hale gelmesi sağlanmıştır. Böylece İran'ın kuzeyinden Bakü'ye bir koridor açmak isteyen İngilizler, Dunstrewille aracılığıyla Cengeli'ye Gilan hâkimiyetini vaat ederek saf dışı bırakmışlardır. Etrafındaki kuvvetleri dağılan Cengeli, ormanlık bölgeye çekilerek İngilizlerin kendisine verecekleri Gilan hâkimiyetini beklemeye koyulmuştur.⁸

İran, 1918'den itibaren resmen İngiliz işgali altına girdikten sonra hükümetin başına getirilen Hasan Vusuk (Vusukuddevle), bu devletin kendisine verdiği emirler doğrultusunda hareket etmiştir. Bu sırada Kolomitsev başkanlığında İran'a gelen Sovyet heyetini ve İran-Sovyet yakınlaşmasını istemeyen İngilizler, heyet üyelerini tutuklatarak Hindistan'a sürmüş, sadece Kolomitsev Rusya'ya dönebilmiştir. Sadrazam Vusukuddevle, İngiltere'ye güvenerek Paris Konferansı'nda Sovyetlerden Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ'ı istemiştir.⁹ Sovyetler

² Muhammed İbrahim Bastani Parizi (1357), *Siyaset ve İktisad-ı Asr-ı Safevi*, Tehran, s. 55

³ Pio Carlo Terenzio (1363), *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan* (terc. Abbas Azerin), Tehran, s. 18

⁴ John Malcom (1362), *Tarih-i İran* (terc. İsmail Hayret), Tehran, s. 374

⁵ Kaçar idaresi döneminde İran'ın İngiltere ile imzaladığı anlaşmaların tamamında İngiliz menfaatleri ön planda olmuş, buna karşılık İran'a sadece mali vaatler verilmiş, ancak vaatlerin hiçbirisi tutulmamıştır. İran üzerinde nüfuz kurmaya yönelik imzalanan 1801, 1809, 1814 İran-İngiltere Anlaşmalarında olduğu gibi İran, sürekli verilen mali vaatlerle kandırılmıştır. Bkz. Yılmaz Karadeniz (2012), *İran Tarihi*, İstanbul, s. 269-272, 275

⁶ İngiltere'nin 1907'de Rusya'yı etkisiz hale getirerek yanına çektiği anlaşma için bkz. Yılmaz Karadeniz (2011), "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/18*, Yaz, s. 248-263

⁷ E. A. Grantosky-P. Petrofosky (1359), *Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmrüz* (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran, s. 426

⁸ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 426

⁹ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 427

Birliği, bu isteklerin İngiltere teşviki ile dile getirildiğini, İran'ın bu devletin nüfuzuna girdiğini görmüş ve 1919'da bir karar yayınlamıştır. Kararda, Çarlık Rusya döneminde İran'a ait kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiştir. Bu kararın akabinde Kolomitzev'i tekrar İran'a göndererek ilişkileri başlatmak istemiş, ancak Rus görevli Aşurade Adası'na vardıktan hemen sonra İngiliz ve İran askerleri tarafından öldürülmüştür.¹⁰

Sovyetlerin İran ile yakınlaşma girişimlerini kendisi için tehlikeli gören İngiltere, başbakan Vusukuddevle ve bakanlardan Ekber Mesud ile Firuz Mirza (Nusretuddevle)'ya büyük miktarlarda rüşvet vererek 1919'de İngiltere-İran Anlaşması'nı imzalamaya muvaffak olmuştur.¹¹ Bu anlaşma ile hükümetin bütün bakanlıklarına İngiliz müsteşarlar tayin edildiği gibi subaylar da İran ordusunda görevlendirilmiştir. İran'ın anlaşmadaki tek kazancı kendisine vaat edilen silah ve borç para olmuştur. Anlaşma ile İran demiryollarının tesisi ve işletilmesi hakkı İngilizlere verilirken, İran'a verilecek borç paraya karşılık bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. İngiliz maliyeci Armitage Smith, İran maliyesini ele geçirirken, 1920'de imzalanan İran-İngiltere Gümrük Mukavelesi ile Rus mallarının İran'a girişı engellenmiştir. Kuzey petroleri, İngiliz-Amerikan işbirliği ile işletilmeye başlanmış, Standart Oil şirketi ile gizli görüşmeler yapılmıştır. Bir yandan da İran iç piyasasındaki temel gıda maddelerinin fiyatlarına müdahale edilerek fiyatların yükselmesi sağlanmış, temel gıdaları alamayan İran halkı açlık ve hastalıklarla karşı karşıya kalmış ve toplu ölümler başlamıştır. Başbakan Vusukuddevle, bütün bunlara rağmen her ay İngilizlerden aldığı 225.000 sterlin mali yardım karşılığında onların bütün isteklerini yerine getirmiştir.¹²

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı öncesinde yıprattığı Kaçar idaresinin üzerinde siyasi ve iktisadi nüfuzunu yerleştirdikten sonra savaş sonunda İran'ın işgalini gerçekleştirmiştir.¹³ Alman tehlikesinin ortadan kalkması ve Rusya'nın ihtilal ile iç karışıklığa sürüklenmesinden sonra rahatlayan İngiltere, İran'da kalıcı olmak için yeni arayışlara yönelmiştir. 1919 Anlaşması'nın İran milli meclisinin onayından geçmemesi, anlaşmanın halk ve ulema nezdinde ülkenin İngiltere'ye peşkeş çekilmesi olarak görülmesi, İngiliz görevlileri düşündürmüştür. Anlaşmanın meclis onayından geçmeden uygulamaya konulması için Ahmed Şah'a baskı yapan İngilizler, bu teşebbüsün sonuç vermesi için Londra'ya davet etmişlerdir.¹⁴ Başbakan Vusukuddevle de İngilizlerle birlikte hareket ederek şahı bu seyahat için teşvik etmiştir. Ancak istenilen netice alınamadığı için Vusukuddevle hükümeti düşürülerek yerine Müşirüddele hükümeti kurdurulmuştur.¹⁵ 1920'de İngilizlerin bu hükümetten anlaşmanın meclis onayından geçmeden uygulanmasını istemesi, hükümetin sonunu getirmiştir.¹⁶ Bu defa anlaşmayı uygulaması için Sipahdar (Fethullah Ekber) hükümeti iş başına getirilmiş, ancak bu hükümetin halk nezdinde büyük tepki çekmesi ve Meclis-i Şura-yı Milli'yi ikna edememesi gözden çıkarılmasına sebep olmuştur.¹⁷ İngiltere, bundan sonra Hindistan'daki görevlisi Ardeşir J. Reporter'in tavsiye ettiği askeri diktatörlük fikrini benimsemiş, bu işte kullanacakları kişileri meşrutiyetçi bir yapıya sahip olan "Demir Komite" isimli teşkilatın içerisinde bulmuştur.¹⁸ Bunun için askeri cepheden Rıza Han, siyasi cepheden ise komitenin harareti üyesi Ziyaeddin Tabatabai, Nusretuddevle Firuz, Menuçehr Han ve Kerim Han Gilani ile görüşmeleri

¹⁰ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 428

¹¹ Yılmaz Karadeniz (2011), "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusuk," *Turkish Studies VI/3*, Yaz, s. 1020

¹² E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 429

¹³ Y. Karadeniz, *a. g. mak.*, s. 1023

¹⁴ Abdullâh Mustevfi (1371), *Şerh-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İctimai ve İdari Devre-i Kacariye III*, Tehran, s. 142

¹⁵ A. Mustevfi, *a. g. e.*, s. 123-124

¹⁶ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 434

¹⁷ A. Mustevfi, *a. g. e.*, s. 155, 182

¹⁸ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435. Komite-i Ahen (Demir Komite), İngilizler tarafından İsfahan'da kurulmuştu. Daha sonra merkezi Tahran'a taşınarak Firuz Mirza (Nusretuddevle), Seyyid Ziyaeddin Yezdi ve arkadaşlarının İngiliz görevliler ile birlikte çalışmaları sağlandı. Kazak ordularında görevli Rus subayların İran'dan gönderilmesi ve yerine İngiliz subayların getirilmesi, 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nın uygulamaya konulması, Kazvin'de bir araya gelinerek devlet idaresinin ele geçirilmesi komitenin hedefleri arasında olmuştur. Bkz. Y. Devletabadi, *a. g. e IV*, s. 219

başlatmıştır. Ulemadan Hasan Müderris'in de darbeye inandırıldığı ve desteğinin alındığı kaynaklardan anlaşılmıştır.¹⁹

Muhammed Rıza Aştiyanizade, yazdığı hatıratında darbe dönemini yaşayan Reşidiyan ile Tahran'ın İstanbul Caddesi'ndeki çayhanede sürekli bir araya geldiklerini ve Reşidiyan'ın darbe dönemini kendisine anlattığını kaydetmiştir. Reşidiyan, Rıza Han ile ilgili şunları söylemiştir; "*Hindistan'dan gelen Zerdüşt Ardeşir, Aynülmülk'ün yanına gelerek, sizden bir ricam var... Bana Şia olmayan Zerdüşt bir kazak subayı bul. Aynülmülk, konuşmalardan sonra Rıza Han'ı Ardeşir'e tavsiye etti.*" Reşidiyan, Aştiyanizade'ye o dönemi anlatırken; "*Ardeşir, Rıza Han'ı yanına alıp Tahran'daki diğer İngiliz görevli ve konsoloslardan Godfrey Thomas Haward, Vesmayes ve Gardner'e tanıtarak darbenin bununla yapılacağını söyledi*" demiştir.²⁰ Reşidiyan, Kazım Han'ın darbe öncesi ile ilgili kendisine bilgi verirken, İngilizlerin darbe sonrasında yapılacakları bir metin halinde Rıza Han ve Ziyaeddin Tabataba'i'yı verdiklerini, Rıza Han'ın ise darbe öncesinde sürekli yapacağı reformlardan bahsetmeye başladığını söylemiştir.²¹

Darbenin Askeri ve Siyasi Figüranları

İngiltere'nin Kaçar Hanedanı sonrasında İran tahtı için düşündüğü Rıza Han, 1878'de Mazenderan'a bağlı Sevadkuh kasabasının Alaşat köyünde doğmuştur.²² Süleyman Behbudi, Rıza Han'ın babasının Abdullah Han (Dadaş Beg) olduğunu ve Sevadkuh askeri birliğinde albay rütbesiyle görev yaptığını söylemişse de cediti ile ilgili tarihçilerin ittifak ettiği bir kayda rastlanılmamıştır. Hüseyin Mekki, bunun doğru olmadığını ve Dadaş Beg'in o dönemde yaşamadığını kaydetmiştir.²³ Bazı kaynaklarda Abbas Ali isminden de bahsedilmiştir.²⁴ Mekki, uzun yıllar sonra Almanya'da bir gazetede, Nasırüddin Şah'ın katledilmesi ile ilgili çıkan ve içerisinde şahın katlinde sorumlu olanların resmlerinin de bulunduğu bir haberi okuyan Rıza Han'ın, "*...Annem beni bu şahsın yanına vermişti. Ekseriyetle yolda onun önünde yürürdüm. Adı Dadaş Beg idi...*" dediğini, bundan sonra Rıza Han'ın babasının Dadaş Beg olarak söylenmeye başladığını yazmıştır.²⁵ Rıza Han'ın kendi cediti hakkında bilinmezlikleri örtmek için soyunu Şahname'de geçen efsanevi İran hükümdarı "*Pehlevi*" ye dayandırmaya çalıştığını ve Pehlevi soy ismini bu yüzden aldığını söyleyen tarihçiler de olmuştur.²⁶ Mekki, Rıza Han'ın şöyle dediğini kaydetmiştir; "*Meşakkatli ve sıkıntılı bir hayat. Küçüklükten babayı kaybetti. Rıza Şah ömrünün başından itibaren okula gitmedi, okuma yazma öğrenmedi.*"²⁷

Rıza Han'ın annesinin ise Sekine veya Zehra Nuşaferin isimli Gürcü muhacir olduğu kaydedilmiştir.²⁸ Abbas Ali, Tahran'daki görevi sırasında öldüğü zaman oğlu Rıza Han henüz on günlük idi. Annesi kırk günlük oğlunu yanına alarak Tahran'da kazak askerlerinden olan kardeşinin yanına götürmüş, yolculuk sırasında Firuzkuh'daki Geduk Kervansarayı'na gelindiğinde oğlunun soğuktan öldüğünü zannederek onu kervansarayın ahırına bırakmıştır. Arkadan gelen başka bir kervanın aynı konaklama yerinde çocuk sesi duymasıyla fark edilen Rıza Han, yolda tekrar annesine teslim edilmiştir.²⁹

Rıza Han, Tahran'ın Sengeleç mahallesinde geçen zor günlerin etkisiyle asi bir çocuk olarak yetişmeye başladı. Demircilik dükkânlarında işçilik yaparak ve İngiliz elçiliğindeki

¹⁹ Yahya Devletabadi (1330), *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya IV*, Tehran, s. 219-220; E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435

²⁰ Muhammed Rıza Aştiyanizade (1370), "Sevabık-ı Rıza Han ve Kudta-yı Sevvum 1299" (tash. Sehil Ali Mededi), *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tehran, s. 107

²¹ M. R. Aştiyanizade; *a. g. mak.*, s. 112

²² Mehdi Bamdad (1347), *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II*, Tehran, s. 2; E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435

²³ Hüseyin Mekki (1359), *Tarih-i Bist Sale-i İran II*, Tehran, s. 392

²⁴ Gulam Hüseyin Mirza Salih (1372), *Rıza Şah: Hatırat-ı Süleyman Behbudi*, Tehran, s. 116

²⁵ H. Mekki, *a. g. e.*, s. 388-389; Ferhad Rüstemi (1377), "Pehleviha, Hanedan-ı Pehlevi be Rivayet-i İsnad," *Müessesesi-i Mütalaat Tarih-i İran-ı Muasır I*, Tehran, s. 4

²⁶ H. Mekki, *a. g. e.*, s. 387;

²⁷ Hüseyin Mekki (1362), *Tarih-i Bist Sale-i İran VI*, Tehran, s. 162. 1968'de Paris'te bir dergi çıkaran Tacülmülk, Rıza Han'ın anne ve babası tamamıyla mamul idi. Kendisi de asla bilgi sahibi değildi. Bkz. Feridun Huveyda (1365), *Sükût-u Şah* (terc. H. E. Mihnan), Tehran, s. 122

²⁸ H. Mekki, *a. g. e.*, s. 394. Bkz. Keyhan Pehlevan (1383), *Rıza Şah ez Şetr ta Alaşet*, Tehran

²⁹ F. Rüstemi, "Pehleviha, *a. g. e.*, s. 4

atların bakımı işlerinde çalışarak ailenin geçimine katkıda bulunmaya çalıştı.³⁰ On iki yaşına geldiğinde tekrar Alaşat'a dönüp burada kazak birliğinde subay olan amcası Nasrullah Han'ın yanında kaldı. Amcası okuma yazma öğrenmesi için herhangi bir okula göndermediği gibi karın tokluğuna yanında tuttu. On beş yaşına geldiğinde ise günlük iki yemek kumanya ile Sevadkuh Kazakhanesi'ne alıp kazak askerlerinden birinin hastalanması veya gelmemesi durumunda onların yerinin doldurulması görevini verdi. Amcası tarafından Sevadkuh'taki karargâhta karın tokluğuna iki yıl çalıştırıldıktan sonra cesaret ve atıcılıktaki mahareti üzerine üç tümen maaş ile kadroya alındı. Sarı şehri ile Firuzkuh arasındaki yol emniyeti görevini üç kazak askeri ile birlikte üstlendi.³¹

Nasırüddin Şah'a karşı düzenlenen suikast olayı üzerine sadrazam Ali Asgar Han'ın Sevadkuh'taki kazak askerlerinden bir grubu Tahran'a çağırması üzerine Rıza Han askerlerin içerisinde başkente gelmiştir. Rıza Han, Tahran'da yabancı elçilik binalarının muhafazasında görev almış, üç yıl boyunca Belçika ve Hollanda elçiliklerinin kapısında nöbet tutmuştur. Tahran'daki Belçika maslahatgüzarının düzenlediği bir ziyafete başbakan ve savaş bakanını çağırması, Rıza Han'ın hayatında değişikliğe sebep olmuştur. Belçika elçisinin üç yıl boyunca kendi odalarının penceresi dibinde nöbet tutan Rıza Han'ın bir üst rütbeye terfi ettirilmesi yönünde sadrazama tavsiyede bulunması, "Vekilbaş" rütbesine yükseltilmesini sağlamış, bu unvan ile Meşhed'deki Rus İstikraz Bankası (Bank-ı İstikrazi) bekçiliği verilmiştir. Ancak banka ile çalışan tüccarların işlerine karışması üzerine görevden alınarak Tahran'a geri gönderilmiştir. Burada İngilizlerle başlayacak olan irtibat, askeri darbenin birinci adamı olarak sivrilmesine sebep olacaktır.³²

İngiltere'nin tertiplettiği askeri darbenin siyasi figüranlarından birincisi Seyyid Ziyaeddin Tabatabai, Muzaferüddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah döneminin önemli hatiplerinden ve Mescid-i Sipahsalar müderrislerinden Seyyid Ali Ağa Yezdi'nin oğludur. Babası hükümete karşı meşrutiyetçi saflarında yer almıştır.³³ Seyyid Ziyaeddin, otuz bir yaşında gazeteciliğe başlamış ve bu süre içerisinde sürekli İngiltere'nin himayesini görmüştür. I. Dünya savaşı sırasında İngiliz yanlısı Rad gazetesinin yayın yönetmenliğini yapmış, siyasi alandaki çıkışı da bu dönemde olmuştur. 1919'da Bakü'de, Bolşeviklere karşı mücadele eden Menşeviklerle bir ticaret anlaşması yapmak için görüşmelerde bulunan yarı resmi bir diplomatik heyete başkanlık etmiştir. İran'a dönüşünde "Encümen-i Fulad" adlı gizli bir milliyetçi örgüte katılarak komünizm karşıtı siyaset adamları arasında, yönetime karşı bir ittifak oluşturmuştur.³⁴

Askeri darbe için düşünülen ikinci şahsiyet olarak siyasi cepheden Hasan Vusuk (Vusukuddevle) hükümetinin Dışişleri Bakanı ve İngiltere ile imzalanan 1919 Anlaşması'nın mimarı Nusretuddevle Firuz seçilmiştir. Vusukuddevle hükümetinin iktidardan düşmesinin ardından İngiltere'nin yardımıyla bir askeri darbe yapma fikrini savunmuştur.³⁵ Ancak darbe için lazım olan silahlı kuvvetlerin nasıl ve nereden temin edeceğini bilmemiş, İngiltere'den döndüğü sırada darbe gerçekleştiği için planları devreye girmeyerek su üstünde kalmıştır.³⁶

Siyasi cepheden İngiltere destekli askeri darbeyi isteyen üçüncü kişi ulemadan Hasan Müderris olmuştur. Salar-ı Ceng'in etrafına Bahtiyari boyundan ve etraftan silahlı adamlar temin ederek İsfahan'a kadar gelmiş, buradan Tahran'a gelerek mevcut yönetimi devirmek

³⁰ Abbas İkbâl Aştıyani (1378), *Tarih-i İran pes ez İslam*, Tehran, s. 743

³¹ İngiltere'nin İran'da askeri darbe yaptırmak için kullanabileceği kişilerin başında gelen Rıza Han, İbrahim Safai tarafından övgüye layık birisi olarak görülmüş, sürekli *pak nejad* (temiz ırktan) olduğu söylenmiştir. Ancak darbe öncesi ve darbe sürecinde İngilizler tarafından kullanılması, İran'ın milli menfaatlerine adı geçen ülkeye teslim etmesi Safai'nin dediğini teyit etmemektedir. Bkz. İbrahim Safai (1826), *Kudtay-ı 1299 ve Asar-ı An*, Tehran, s. 3

³² A. İ. Aştıyani, a. g. e., s. 744. Bkz. Necefkuli Pesiyân-Hüsrev Mutezed (1382), *ez Sevadkuh ta Yuhannesburg: Zendeği-i Rıza Şah Pehlevi*, Tehran, s. 786

³³ Necefkuli Pesiyân-Hüsrev Mutezed (1371), *Mimaran-ı Asr-ı Pehlevi*, Tehran, s. 260

³⁴ İ. Safai, *Kudtay-ı 1299 ve Asar-ı An*, s. 3

³⁵ Muhammed Taki Bahar (Mülküşara) (1357), *Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-ı Siyasi-i İran*, Tehran, s. 62

³⁶ İ. Safai, a. g. e., s. 3-4

istemiştir.³⁷ Ancak bunun için lazım olan para ve silahları nereden temin edeceği meselesi, Bahtiyari boyunun halledeceği bir mesele olmadığından hareketi akim kalmıştır.³⁸

Askeri Darbe Sürecinin Başlatılması ve Birinci Safhası

Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin olması ve Çarlık generallerinin bu ihtilale direnmesiyle meydana gelen iç karışıklık, yıllarca İran'ın kuzey bölgelerini işgal altında tutan ve İngiltere ile birlikte bölgede sömürge peşinde olan bu devletin siyaset değişikliğine sebep olmuştur.³⁹ Sovyet yönetimi, ihtilal sonrasında İran'ın kuzey bölgelerini boşaltarak meydanı İngiltere'ye bırakmıştır. Kaçar Hanedanlığı (1795-1925)'nin başlangıcından itibaren İran'da merkezi ve güçlü bir hükümet istemeyen İngiltere, ihtilaldan sonra Rusya'nın güç kaybetmesini fırsat bilerek İran'da kendi nüfuzunda bir hükümetin kurulması için harekete geçmiştir.⁴⁰

İngiltere'nin bu dönemde İran'da takip ettiği siyasetin temelini dört sebebe bağlamak mümkündür. Birincisinde, iktisadi sömürü için İran'da siyasi emniyeti zaruri görmüştür. İran petrolü ve yer altı zenginliklerinin tespit edilmesinden önce kendisinin ürettiği ucuz ve kalitesiz malları İran piyasasına sürerek yerli imalatı sekteye uğratmıştır. Ancak petrol ve diğer yer altı zenginliklerinin tespitinden sonra siyaset değişikliğine giderek bu kaynaklara sahip olmaya çalışmıştır. Bunun için İran'daki siyasi idareyi yıprattıktan sonra iç karışıklığa sürükleyerek kendi nüfuzuna almaya başlamıştır. Ancak İran'daki zengin kaynakları elde edebilmek için de siyasi emniyetin tesisini zaruri görmüştür. Çünkü zayıf bir merkezi idare, her muntıkada askeri güç bulundurmaya gerektiriyordu.⁴¹ İran'ın bütün eyaletlerinde emniyeti sağlamak ve böylece kaynakları elde edebilmek zorlaşabilirdi. Oysa merkezde kendisine bağlı kalacak merkezi bir hükümet, işleri kolaylaştıracak ve istediği gibi hareket edecekti. Diğer taraftan İngiliz tüccarların İran'da rahat ticaret yapabilmeleri ve yer altı kaynaklarını çıkarıp demiryollarıyla götürmeleri de emniyete bağlıydı. Bütün bu sebeplerden dolayı kendisine tabi merkezi bir idarenin kurulmasını zaruri görmüştür.⁴²

İkincisinde, İran'daki İngiliz askeri varlığı ile ilgili zorlukları bertaraf etmek istemiştir. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak İngiliz sömürgelerinde başlayan huzursuzluklar, İran'da İngiltere'ye bağlı bir hükümetin iş başına getirilmesi fikrine götürmüştür. Rusların ihtilal ile birlikte İran'da çekilmesiyle iktisadi ve siyasi sömürüyü bu şekilde devam ettirmek istemiştir. Bu dönemde İngiltere'ye bağlı sömürgelerde isyanlar çıkmaya başlamış, buralardaki isyanları bastırmak için askeri güç yeterli gelmediğinden bu ülkelerde kendi nüfuzlarında kalacak hükümetleri kurmaya başlamıştır.⁴³

Üçüncüsünde, İran'da devam ettirmek istediği nüfuza sosyalizmi bir tehlike olarak gördüğünden bir savunma duvarı icat etmek istemiştir. 1917'den sonra Bolşeviklerin Asya'da etkili olmaları İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmekteydi. İngiltere'nin en büyük korkusu, Sovyetlerin İran'da etkili olarak sermaye ve sömürgeleştirmeye karşı çıkabilecekleri, halkı kendilerine karşı yönlendirebilecekleri korkusuydu. Bunun için ihtilal muhalifi Çarlık generalleri destekleyerek Rusya'da siyasi istikrarsızlık meydana getirmeye çalışmıştır. Ancak sosyalistlerin galip gelmesinden sonra İran'daki hükümeti kendi lehinde güçlendirmeye çalışmıştır.⁴⁴

Rusya, Çarlık döneminde İran ile imzalanan bütün anlaşmaları lağvettiğini ilan edince, İran halkı tarafından sevinçle karşılanmıştı. Ancak İran halkının İngiltere'den yana endişeleri

³⁷ M. T. Bahar, *a. g. e.*, s. 90

³⁸ İ. Safai, *a. g. e.*, s. 2

³⁹ Mehmet Alaattin Yalçınkaya (1999), *Yetmiş Yıllık Kriz*, İstanbul, s. 99

⁴⁰ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 426

⁴¹ Yılmaz Karadeniz (2013), *İran (1795-1925), İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul, s. 216

⁴² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925 (2012))*, İstanbul, s. 510-515

⁴³ Y. Karadeniz, *İran (1795-1925)*, s. 217

⁴⁴ Y. Karadeniz, *a. e. e.*, s. 217

bundan sonra artarak devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin materyalizm karşısında sosyalizmi yaymaya çalışması, İngiltere'nin işini kolaylaştırmıştır.⁴⁵

Dördüncü ve sonuncu sebep olarak da İran'ın muhtelif yerlerinde halkın bağımsızlık hareketlerine kalkışmaması için kendi kontrolünde merkezi bir idare tesis etmeye çalışmıştır. İran halkının batı sömürgeciliğine karşı harekete geçmesi, yıllardır İran'ı sömüren İngiltere'yi telaşlandırmış ve kendisine bağlı merkezi bir hükümeti iş başına getirmeye yönlendirmiştir. Mesela Heyebani, Mirza Küçük Han Cengeli, Muhammed Taki Han Pesiyani ve güneydeki isyanlar İngiltere için tehlikeli sayılmış, isyanların bastırılmasında bilfiil rol oynayarak halkın isyanlara iştirak etmemesi için ikiyüzlü siyasetini devreye sokmuştur.⁴⁶

İran'ın kuzeyinde Sovyetlere karşı yaptığı savaşı kaybeden İngiliz ordusunun başına getirilen İngiliz General Iron Side, askeri darbe için Rıza Han ile yaptığı gizli görüşmelerden sonra ülkesinin hariciyesine gönderdiği raporlarda, bu şahsın İngiliz menfaatlerine hizmet edeceğine kani olduğunu ve darbe için Ziyaeddin Tabatabai ile işbirliği yapacağını bildirmiştir.⁴⁷ Bununla yetinmeyen Side, bu ikisini bir araya getirerek bir toplantı yapmıştır. Toplantıda, Tahran'ın askerler tarafından ele geçirilmesinden sonra Rıza Han'ın Ziyaeddin'in başbakanlığını kabul etmesi kararlaştırılmıştır. Rıza Han, Tahran'ın kazak askerlerince ele geçirilmesinde ve Ahmed Şah'ın tahttan indirilmesinde bir sıkıntı olmayacağını Iron Side'ye söylemiş, İngiliz general de Tahran'daki elçisi Normon'un darbe için ortamı hazırlayacağını söylemiştir.⁴⁸

İran'da hükümet darbesinin İngiltere tarafından tezgâhlandığını, o sırada İngiltere'nin Tahran elçisi Normon'un gizli bir şekilde Londra'ya gönderdiği telgraftan anlamaktayız. Darbeden dört gün sonra 25 Şubat 1921'de İngiliz hariciyesine gönderilen telgrafta; "...Seyyid Ziyaeddin, kabinesini oluşturduktan sonra kendi siyaseti ile ilgili gizli bilgileri benim kontrolümde vermiştir. İlk önce kabineyi daraltmak ve üye sayısını azaltmak istemekte, bakanlıkların çoğunu yardımcıları yürütmeye çalışmaktadır. Onun düşüncesi, lağvedilen 1919 İran-İngiltere Anlaşmasının yürürlüğe konulmayacağı ve İngiltere'ye karşı husumetin olmayacağı yönündedir. İngiltere'ye karşı hüsn-ü niyet, İran'ın geleceği şartı olarak onun akidesinin en önemli kısmıdır..."

Seyyid Ziyaeddin bana derhal İngiliz subay ve müsteşarları savaş ve maliye bakanlığında çalıştıracağını, onları özel olarak istihdam edeceğini, uluslar arası tepkinin olmaması için iki devlet arasında cari olan anlaşma gereği istihdam ettiğine dair teminat vermiştir. Seyyid Ziyaeddin, İran devlet dairelerinde faaliyet gösterecek İngiliz memurların halkın dikkatini çekmemesi için bir genelge yayınlayacağına ve bu genelgede İngiliz görevliler tabiri yerine Avrupalılar tabirini kullanacağına ve bunları önemli bakanlıklarda görevlendireceğine söz verdi. Genelgenin dış yüzü Fransız, Amerikan ve Rus görevlilere gösterilerek İngiliz müsteşar ve memurların ehemmiyetsiz bakanlıklarda ve İran'a bağlı olarak çalıştırıldıkları gösterilecektir. Seyyid Ziyaeddin, bu şekilde İngiltere'nin İran savaş ve maliye bakanlıklarını ele geçirdiğini göstermemeye çalışacaktır.

Derhal 5000 kişiden oluşan bir askeri birliğin kurularak İngiliz subay Tuğgeneral Hadelston emrine verilecektir. Bu askeri birlik kuzeyde Bolşeviklere karşı bizim vazifemizi görecektir.

Seyyid Ziyaeddin bana gizlice, hâlihazırda İngiliz birliklerine ihtiyaç duyduklarını ve bundan dolayı Kazvin'deki İngiliz askerlerin acele ile İran topraklarını terk etmemesi gerektiğini ve teşkil ettirilecek mahalli kuvvetlerin İngilizlerin yaptıkları görevleri yapıcaya kadar burada kalmaları gerektiğini söyledi.

Yeni hükümet, zindanlara atılan zenginlerden bol miktarda nakit para ödemeleri için istekte bulunacak ve bunu zorunluluk haline getirecek, bütçe bu şekilde oluşturulduktan sonra yeni askeri birlikler kuracaktır. Seyyid Ziyaeddin şimdiki Sovyetler hükümetinin İran'a karşı sert tavır

⁴⁵ Ahmet Beşiri (1369), *Kitabha-yı Abi Guzareşha-yı Mahremâne Vezaret-i Umur-u Hariciye-i İngiliz Derbare-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran VIII*, Tehran, s. 2023

⁴⁶ Y. Karadeniz, *a. e. e.*, s. 218

⁴⁷ Y. Devletabadi, *a. g. e IV*, s. 219

⁴⁸ Y. Karadeniz, *a. e. e.*, s. 219-220

takınmadığını ve bunun fevkalade önemli olduğunu ve kabine üyelerine de aynı tavrın gösterildiğini bu arada bana söyledi.

Görüşmemizin sonunda reisülvüzerâ (başbakan) bana dedi ki, eğer İngiltere İran'da nüfuzunu korumak istiyorsa zahiren değil de batınen İran'da nüfuzunu arttırmalı ve perde arkasındaki İran idaresini asla İran milletine göstermemeli ve yüzünü gizli tutmalıdır. Seyyid Ziyaeddin tamamıyla mutmain oldu ve onun önerileri bizim tarafımızdan dikkate alındığı sürece izleyeceği siyaset çıkarlarımız doğrultusunda olacaktır. 1919 Anlaşması, perde arkasından yürürlüğe konulmuş ve maddeleri aynen uygulanmaktadır." Normon⁴⁹

İngiltere tarafından İran'da başlatılan askeri darbe süreci, darbe figüranlarının kendilerine verilen rolleri oynamalarıyla fiiliyata dökülmeye başlanmıştır. Seyyid Ziyaeddin, Sipahdar Reştî hükümeti döneminde Tahran'daki jandarma birlikleri ile temasa geçerek darbeyi gerçekleştirecek silahlı bir güç oluşturmaya başlamıştır.⁵⁰ Çünkü jandarma birliği ve kazak askerleri haricinde darbeyi gerçekleştirecek yeterli asker bulmak mümkün olmamıştır. Bir yandan da darbeye iştirak edecek askerleri elde etmek için İngilizlerden 1.000.000 tümen borç para istenmiş, ancak İngiltere'nin darbenin başarılı olup olmayacağından emin olamaması sebebiyle alınmamıştır. Ziyaeddin, bundan sonra kendisine vaat edilen başbakanlık ümidini, Rıza Han'ın askerlerle yapacağı darbeye bağlamaya başlamıştır.⁵¹

Rıza Han, Tahran'da emrine verilen altmış kişilik askeri grup ile görevden alınan sadrazam Aynüddevlé'nin Feriman'a sürgün edilmesine eşlik etmiştir. Aynüddevlé, Feriman'a yerleştikten sonra Rıza Han ile görüşmeye devam etmiş, her görüşmesinde okuma yazma öğrenmesini tavsiye etmiş ve hatta kendisine bir öğretmen tutmuştur. Rıza Han, yaklaşık beş ay boyunca Feriman'da okuma ve yazma öğrenmeye çalışmış, ancak Tahran'a geri çağırılması üzerine bu iş yarım kalmıştır. Rıza Han, darbeden sonra eski sadrazam Aynüddevlé'yi sık sık ziyaret edecek ve eski sadrazamın 40.000 tümen borcunu ödeyerek vefalı davranacaktır.⁵²

Abdullah Han'ın ölümünden sonra altmış kişilik askeri grubun başına geçen Rıza Han, 1920'de Zencan'da Hacı Kurban Ali'nin meşrutiyet hükümetine karşı isyana kalkışmasından cesaret alan Rahim Han Çulbeyanlı ve Şahsevenlerin Erdebil'i muhasara etmeleri sebebiyle Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi Tebriz'e gönderilmiştir. Rıza Han, burada altmış kişilik askeri grubu ile birlikte Yeprem Han'a yardım ederek onun Şahsevenlere karşı yenilmesini önlediği gibi isyancıların eline geçen Erdebil'in tekrar merkezi hükümetin denetimine geçmesine yardımcı olmuştur. Rıza Han, Tebriz'den Tahran'a dönmeden önce Rus askerlerin şehirde bir İranlı kadını taciz etme olayına müdahale ederek Tebriz komutanı Muhammed Tefvik'in Rus konsolosu şehirden sürmesini sağlamıştır.⁵³

Meşrutiyet idaresinin tesisinden sonra görevden alınarak Rusya'ya sürgün edilen Muhammed Ali Şah, tekrar İran tahtına oturmak için Salaruddevle ve iki kardeşi ile birlikte Azerbaycan Eyaleti'nden İran sınırlarına girmişti. Eski şahın Tahran'a kadar gelme ihtimalinin belirmesi üzerine Rıza Han, Yeprem Han ve Serdar Bahadır emrine askerler verilip Caferabad civarında durdurulmaları sağlandı. Ancak Muhammed Ali Şah'ın yanında harekete geçen Salaruddevle komutasındaki 40.000 kişilik kuvvet Molayer'den Save'ye kadar geldi. Burada Yeprem Han ve Serdar Bahadır ile karşılaşan Muhammed Ali Şah taraftarları yenilgiye uğradı. Kirmanşah'da tekrar harekete geçen Salaruddevle, burada hükümet kuvvetlerini yendiği gibi Yeprem Han ve Dr. Suhrab'ı da öldürdü. Bu olaydan sonra görevlendirilen Rıza Han, başarı sağladığı için "yaver" rütbesine yükseltildi. Hemedan'a gönderilerek burada jandarma birliğini kurması sağlandı. Kazvin'de iken Muhammed Taki Pesiyân İsyanı'na müdahale ettikten sonra Tahran'a gelmek için harekete geçti.⁵⁴ Bu sırada İran'daki kazak birliklerinin komutanı Rus

⁴⁹ *Mecelle-i Ayende, Şumare: 11-12, Sal-ı Heftum, Mah: Behmen ve İsfend, Sal: 60*

⁵⁰ İbrahim Safai, *Kitab-ı Nuhustveziran*, s. 23

⁵¹ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435

⁵² A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 745

⁵³ A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 746

⁵⁴ A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 747

General Baron von Maydell'in azledilerek yerine Kerenski tarafından Clergi'nin tayin edilmesi, başta Rıza Han olmak üzere İranlı subayların tepkisine yol açtı. Rıza Han, kendisine bağlı piyadeler ile Kazakhane'yi ele geçirerek Clergi ve diğer Rus subayların İran'dan gitmesini sağladı. Clergi'nin gitmesinden sonra Dimitri Staroselsky kazakların başına tayin edildi. Rıza Han, bu olaylardan sonra adından sıkça söz ettirdiği gibi darbenin birinci safhasını da tamamlamış oldu.

Askeri Darbe'nin İkinci Safhası

Rıza Han, 1919'da tuğgeneralliğe terfi ettirilerek Hemedan ve Tahran'daki kazak muhafız alayının başına getirilmişti. Bu görev için geldiği Tahran'da birkaç askeri memuriyette kendisini göstermeye çalışmış, bu sırada isyanı devam eden Mirza Küçük Han Cengeli üzerine gönderilmişse de başarılı olamamıştı. Aynı yıl tekrar Tahran'daki muhafız alayının başına getirilmiş, Tahran ve Hemedan muhafızlarının komutanlığını aldığı 1921'de İran'da önemli hadiseler meydana gelmeye başlamıştı.⁵⁵

Ahmed Şah, çıktığı Avrupa seyahatinden yaklaşık on ay sonra dönmüş, 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nı imzalayan başbakan Hasan Vusuk (Vusukuddevle) kenara çekilmiş ve yerini Müşirüddeve'ye bırakmıştı.⁵⁶ Ayrıca Azerbaycan'daki Hıyabani ve Gilan'daki Küçük Han Cengeli isyanları yayılarak devam ediyordu. Başbakan Hasan Pirniya (Müşirüddeve), Hıyabani üzerine Muhbirüssaltana'yı ve Cengeli üzerine de kazak birlikleri komutanı Rus General Staroselsky'yi görevlendirdi. Staroselsky, Hemedan'daki kazak tugayı komutanı tuğgeneral Rıza Han'ın Cengeli üzerine gitmesini istedikten sonra kendisi de Reşt'e gelmişti. Ancak Rıza Han komutasında gönderilen askerler Cengeli'ye karşı başarısız olmuştu. Bu başarısızlıktan sonra başbakan Hasan Pirniya (Müşirüddeve) görevden alınarak yerine kifayetsiz ve tecrübesiz Fethullah Ekber (Sipahdar Reşti) getirilmişti. Reşti, Staroselsky'yi görevinin başında bırakarak Cengeli İsyanı'nın bitirmesini istemişti. İsyanın devam ettiği sırada Rıza Han'a "Mirpençe" unvanı verildi. Bu sırada Gilan'dan Tahran'a dönen Staroselsky, Rıza Han'ın kazak birliklerinin başından alınmasını isteyince İngilizler devreye girerek bu girişimi engelledikleri gibi Rus subayların İran'dan sürülmesini sağladılar.⁵⁷ Ahmed Şah, Rus General Staroselsky'nin Rusya'ya dönüşünde yanına asker vermek istemişse de İngilizler buna engel olmuş, ülkesine dönen Rus subay Irak yolunda giderken öldürülmüştür. Sipahdar Reşti hükümeti döneminde Meclis-i Şura-yı Milli, bütün kazak ordusunun komutanlığına Serdar-ı Humayun'u getirmiştir.⁵⁸ Ayrıca kazakların idari işlerine Muhammed Han, hazinesine Ali Ağa ve mühimmat kısmına da Nusretullah Han bakmaya başlamıştır. Rıza Han ise Kazvin ve ona bağlı Akbaba kazaklarının başına getirilmiştir.⁵⁹ Bu tayinler aslında İngilizlerin el altında oluşturduğu darbe ekibiydi ve Kazvin'deki İngiliz birliklerinin komutanı Dikson, sürekli Rıza Han ile temas halindeydi. Burada oluşturulan Askeri Tahkikat Komisyonu'nun üyesi İngiliz subaylar, darbe için Rıza Han'ın askerlerini eğitiyorlardı.⁶⁰

Kazak askerlerinin başına Serdar Humayun getirilmişse de Rıza Han bu tayine karşı çıkmış, Kazvin'de bir otelde kazak subaylarını toplayarak bu tayini tanımadığını beyan etmiştir. Ayrıca kazak subayları arasında itibarı olan tuğgeneral Ahmed Ağa Han ile bir görüşmesinin akabinde Tahran'a gelerek Ahmed Şah ile görüşmüş, görüşmede bütün kazak birliklerinin başına kendisinin komutan olarak tayin edilmesini istemiş ve bu hususta ordu içerisinde destek aramaya başlamıştır. Bir yandan da İngiltere'nin tazyikiyle bütün Rus subayların İran'dan

⁵⁵ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 4

⁵⁶ Vusukuddevle, İngiltere'yi dünya siyasetinin mihreri olarak görmekteydi ve başbakanlığı döneminde bu devlet tarafından verilen bütün emirleri yerine getirmekteydi. Fransa, İtalya ve Amerika'yı da İngiltere'ye karşı Asya'da yenilen devletler olarak görmekteydi. Ona göre Rus tehlikesi İngiltere'nin desteğiyle her zaman bertaraf edilebilirdi. Bkz. Yahya Devletabadi (1331), *Hayat-ı Yahya IV*, Tehran, s. 123-124

⁵⁷ A. Mustevfi, *a. g. e.*, s. 176. Iron Side, Rus subayı Staroselsky'nin kazak askerleri komutanı iken Kazvin'den Tahran'daki Ahmed Şah'a çektiği telgrafları gizlice engellediklerini, Kazvin'deki Akbaba mevkiinde Rıza Han ile yaptıkları darbe görüşmelerini bu şekilde gizlediklerini kaydetmiştir. Bkz. I. Side, *a. g. e.*, s. 200

⁵⁸ I. Side, *a. g. e.*, s. 203

⁵⁹ I. Side, *a. g. e.*, s. 202; A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 748

⁶⁰ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 8

gitmesi için bizzat harekete geçmiş ve Kazvin'deki bir Rus subayın üniformasını kendi eliyle yırtmıştır. Bu şekilde kazak askerleri arasında birinci adam olmaya doğru giden Rıza Han, İngiltere'nin verdiği destek ile askeri darbenin ikinci merhalesini de tamamlamıştır.⁶¹

Iron Side, Rıza Han'ın kazak askerlerinin başına getirilmesiyle ilgili olarak; *"Rıza Han ile konuşmaktaydım. 12 Şubat 1921'de onu İran kazaklarının başına komutan seçtim. Onun cesur olduğunu şimdiye kadar görmüştüm. Ona aşamalı olarak kontrolümden çıkmasını söyledim. Wesmayes ile birlikte Reşt isyanlarını yönlendirmesini söyledim. Wesmayes'in huzurunda Rıza Han ile uzun uzun bunları konuştum."*⁶²

Askeri Darbe'nin Üçüncü ve Son Safhası

İngiltere'nin İran'daki rakibi olan Rusya, Birinci Dünya Savaşı sırasında iç ihtilale sürüklenmiş, ihtilal sonrası yönetime gelen yeni Sovyet rejimi, İran'daki askerlerini çekmiş ve İran coğrafyasında meydan tamamıyla İngilizlere kalmıştır. Bu sürecin tesadüfen olduğunu ve İngilizlerin bu süreçte başrolü oynamadıklarını söylemek mümkün değildir. Savaş öncesinde tarafsızlığını ilan ettiği halde savaşın içerisine sürüklenerek toprakları İngiltere tarafından işgal edilen İran, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi siyasi ve ekonomik sömürüye açık hale getirilmiş, siyasi idaresi yıpratıldıktan ve işlemez hale getirildikten sonra bağımlı bir idarenin tesisi için son merhale uygulanmaya konulmuştur. İçte ihtilal ile uğraşmak zorunda bırakılan Rusya, İran'daki askeri diktatörlük girişimine müdahale edememiştir.⁶³

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ı kendi nüfuzunda tutup sürdürmekte olduğu sömürüyü devam ettirmek için 1919'da Hasan Vusuk (Vusukuddevle) hükümeti ile bir anlaşma imzalamıştı. Başbakan Hasan Vusuk ve kabinenin diğer üyeleri Ekber Mesud ile Firuz Mirza, görüşmeler sırasında İngilizlerden yüklü miktarda rüşvet almış, kendi ülkelerinin menfaatlerini İngiliz hariciyesinin kapısında teslim etmişlerdi.⁶⁴ Ancak anlaşmanın meclis onayından geçmemesi ve başbakanın anlaşmayı bu haliyle yürürlüğe koymaması, hükümetin sonunu getirmişti. Bu anlaşma ile İran'da istediği yönetimi tesis edemeyen İngiltere, askeri diktatörlük seçeneğinin üçüncü ve son merhalesini devreye sokmuştur.⁶⁵ Bu işte İngiltere'ye yardımcı olan Hintli Zerdüş Ardeşir önemli bir rol oynamıştır. Ardeşir, Nasırüddin Şah döneminde İran'daki Zerdüş muhalifler ve mason localarıyla sürekli temas halinde olmuş, İran ile ilgili bilgileri sürekli Hindistan'daki İngilizlere aktarmıştır. İngiltere'nin İran'da kalıcı olması için askeri bir diktatörün idarenin başına getirilmesi gerektiğini sürekli telkin etmiştir. İran ve Irak'ta İngiliz birliklerinin komutanı Dunstrewille de İran'daki nüfuzlarının 1919 anlaşması ile değil, askeri diktatörlük ile tesis edilebileceğini ve bunun için de en uygun kişinin Rıza Han olduğunu İngiliz hariciyesine rapor etmiştir. Dunstrewille raporunda, askeri diktatörün ölümüne kadar mutlaka kendilerine bağlı kalmasını, bağılıktan ayrıldığı takdirde kendi ülkesinden sürgün ettirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁶ Hüseyin Mekki, darbenin büyük babasını bu İngiliz general olarak kaydetmiştir.⁶⁷

İran'da keskin nişancılık ve yabancı elçiliklerin kapılarında tuttuğu nöbet ile meşhur olan Rıza Han, Ardeşir tarafından İngiliz subay Iron Side'ye tavsiye edilmişti. Kazvin'deki Akbaba ordugâhında İngiliz subay ile görüşen Rıza Han, İngilizlere bağlı kalmayı kabul ederek askeri diktatörlük fikrini kabul ettirmiştir. Iron Side, hatıralarında bu günleri anlatırken şunları söylemiştir; *"Rıza Han ile askeri diktatörlük işini görüşürken Ardeşir çok yardımcı olmuştu. Ardeşir, İngiltere için çok yararlı işler yapmaktaydı. Bu konuda ilerlerken sürekli İngilizlere bağlı kalıyordu. Kaçar idaresinin sona erdirilip Pehlevi hanedanının tesisinde önemli rol oynadı."* Iron Side, hatıralarının

⁶¹ Bu sürecin ayrıntıları için bkz. Y. Devletabadi, *a. g. e IV*, s. 227-241

⁶² I. Side, *a. g. e.*, s. 365

⁶³ Y. Karadeniz, *a. g. e.*, s. 484-485

⁶⁴ Y. Karadeniz, *İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi*, s. 1015. Ayrıca bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislâmi (1356), *Sima-yı Ahmed Şah Kacar*, Tehran

⁶⁵ A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 749

⁶⁶ A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 750. Ayrıca bkz. A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 195-200

⁶⁷ H. Mekki, *a. g. e.*, s. 157

başka bir yerinde; “Rıza Han, isteklerimi kabul edeceğine dair bana söz verdi” demiştir.⁶⁸ Hüseyin Mekki, askeri darbe öncesinde Rıza Han’ın İngilizlerle olan gizli görüşmesine şahit olan Bakır Han’dan dinlediğini şöyle kaydetmiştir; “Reşt’ten Kazvin’e Rıza Han ile beraber gittik. Kazvin’de yolda yürürken Rıza Han bana dışarıda beklememi istedi. Kendisi de karşıdaki Grand Hotel’e girdi. Ancak ben dışarıda beklerken ayaklarım üşüdü ve otele girdim. İçeriye girdiğimde Rıza Han’ın İngiliz subaylarla toplantı halinde olduğunu gördüm.” Ardeşir, perde arkasında İngilizlerle birlikte çalışarak Rıza Han’ı tavsiye etmiş, darbenin gerçekleşmesinden sonra Rıza Han’ın bir İngiliz memuru gibi çalışmasında Ardeşir’in manivela vazifesi önemli olmuştur.⁶⁹

İran’da İngiltere’ye bağlı askeri bir hükümet kurmaya ikna edilen Rıza Han, Kazvin’in Akbaba ordugâhında kendisine bağlı kazak askerleri ile birlikte Tahran’a hareket etti. Ordunun Kazvin’e geri dönmesi için yapılan çağrılar sonuçsuz kaldı. Bir din adamı kılığında giren Seyyid Ziyaeddin, Şahabat mevkiinde Rıza Han’a yetişerek yanında getirdiği yemin metni üzerine yemin edilmesini istedi. Yemin metninde; “Biz Seyyid Ziyaeddin, Rıza Han Mirpençe, Ahmed Ağa Han, Murtaza Han, Mesud Han ve Kazım Han yemin ediyoruz ki, memleket yolunda ve terakki için İran milletinin üzerindeki sıkıntıları gidereceğiz. Maksadımız fedakârlıktır” denilmiştir.⁷⁰ Rıza Han, yanındakilere sürekli Bolşevikliğe karşı milli gurur ve vatanseverlik aşilayarak kendisine sadakatle bağlı olmalarını sağlamıştır. İngilizlerle olan irtibatını ise Kazım Han üzerinden yapmıştır.⁷¹ Yahya Devletabadi, Askeri Darbe Komitesi’nin içerisinde Menuçehr Han ve Kerim Han Gilani’nin de bulunduğunu, “Demir Komite” olarak bilinen bu komitenin İngiltere’den idare edildiğini kaydetmiştir. Ardeşir’in daha 1913’ten itibaren Kerim Han Reşti üzerinden Rıza Han ile irtibat sağladığını ve siyasi talimatları verdiğini kaydetmiştir.⁷²

Seyyid Ziyaeddin, Kazvin’e gelirken yanında getirdiği 8.000 tümeni Rıza Han’a vererek askerlere dağıtılmasını istemiş, bununla kazak askerlerin tam bir sadakat ile darbeye iştirak etmeleri amaçlanmıştı. Getirilen paranın 1.000 tümeni askerlere dağıtılmıştır. Aştiyanizade, darbeye iştirak eden Kazım Han’ın kendisine anlattığına göre Rıza Han, bu paranın yaklaşık 7.000 tümenini kendi cebine atmıştı.⁷³ Askerlere para dağıtımı yapıldığı sırada Tahran’dan gelen bir araba içerisinde başbakan yardımcısı, şahın özel kalemi ve bir İngiliz görevli çıkarak Rıza Han’a geri dönmesi için telkinde bulunmuşlardır.⁷⁴ Yürüyüşüne devam eden Rıza Han, halkı yapılacak darbenin haklı olduğuna inandırmak için sürekli hırsızlıklardan bahsederek memleketin bunlardan temizleneceğini, Ziyaeddin’i ise başbakan yapacağını söylemiştir.⁷⁵ Ahmed Şah ve başbakan Sipahdar Reşti, 2500 kazak askerinin yerlerine geri dönmelerini istemişlerse de muvaffak olamamışlardır.⁷⁶

Askeri darbe sırasında İngiltere’nin Tahran elçisi Normon, 22 Şubat 1921’de Dışişleri Bakanı Curzon’a gönderdiği raporda şunları söylemiştir; “Kazvin’deki kazak birliklerinden yaklaşık 2500-3000 kişilik asker Tahran’a hareket etmiş ve 21 Şubat’ta Tahran’a varmışlardır. Kazak birlikleri şehir dışında iken görüşmeler yapıldıysa da netice alınmadı... Hiç kimse memleketi Bolşeviklere karşı savunmaya çalışmamakta, hiç şüphesiz ki İngiliz birliklerinin İran’dan çıkmaması gerekir. Yoksa Bolşevikler İran’a yerleşecektir... Bunun için Tahran’a geldim ve güçlü bir hükümetin kurulması için çalışmaktayım... Kazak askerleri komutanı Ahmed Şah’a tabidir. Ancak etrafındakiler uzaklaştırılacaktır.”⁷⁷

Rıza Han komutasındaki kazak askerleri hiçbir mukavemeti ile karşılaşmadan Tahran’a girmişlerdir.⁷⁸ Doğrudan Tahran Kazakhane’sine giden Rıza Han ve etrafındaki askerler,

⁶⁸ Iron Side (1373), *Hatırat* (terc. Şahruh Fermandehi), Tehran, s. 219

⁶⁹ A. İkbâl Aştiyani, *a. g. e.*, s. 750

⁷⁰ F. Rüstemi, *ta. g. e.*, s. 17

⁷¹ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 9-10

⁷² Yahya Devletabadi (1362), *Hayat-ı Yahya IV*, Tehran, s. 227

⁷³ M. R. Aştiyanizade, *a. g. mak.*, s. 112

⁷⁴ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 202

⁷⁵ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 209-211

⁷⁶ Muhammed Taki Bahar (1363), *Tarih-i Muhtasar Ehza-ı Siyasi-i İran II*, Tehran, s. 83

⁷⁷ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 13

⁷⁸ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 12

burada birkaç top atışı yaparak halkı korkutmaya çalışmışlardır. Hapishane kapıları açılarak mahkûmların dışarı çıkmaları sağlanmış, polis karakolları, bakanlık binaları ve devlet daireleri işgal edilerek kapatılmıştır.⁷⁹ Darbenin sonunda Rıza Han imzalı dokuz maddelik darbe bildirisi yayımlanmıştır.⁸⁰ Bildiride, Tahran halkının askeri hükümlere uymak zorunda olduğu, sıkıyönetimin ilan edildiği, asker ve polislerin dışında hiç kimsenin dışarı çıkmaması gerektiği ilan edilmiştir. Gazetelerin yeni hükümet kuruluncaya kadar yayın yapmaması, dışarıda üç kişiden fazla insanın bir araya gelmemesi, içki içilen yerler ile sinema ve tiyatroların açılmaması da yasaklar arasında yer almıştır. Postahane ve telgrafhane ile birlikte erzak idaresinin tatil edildiği, kurallara uymayanların askeri mahkemelerde yargılanacakları ve Kazım Han'ın Tahran komutanı olarak tayin edildiği duyurulmuştur.⁸¹ Darbenin sivil mimarı Ziyaeddin, Rıza Han'a yüz kişilik bir isim listesi vererek tutuklanmalarını istemiştir.⁸² Tutuklananları üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup esnaf tabakası olup bunların hükümetler üzerinde var olan etkisi darbe ile ortadan kaldırılmak istenmiştir. İkinci gruba istifadeciler denilmiş, bunların makam ve servet için çalıştıkları söylenmiştir. Üçüncü grubu, darbeye karşı olan özgürlükçüler oluşturmuştur.⁸³ Listede eski başbakanlar, bakanlar, tüccarlar ve ulemadan kişiler bulunmuştur. Kazak askerleri darbenin ilk günü öğle vaktine kadar listedekilerin yarısını tutuklayıp zindana atmışlardır. Geriye kalanlar ise Rıza Han askerlerince saray zindanına konulmuşlardır.⁸⁴

Rıza Han, darbeden sonra Ahmed Şah'a bir mektup yazarak Ziyaeddin'i başbakan olarak tayin etmesini istemiş, şah önce bu isteği yerine getirmek istememişse de Ziyaeddin'in kendisiyle görüşmesinden sonra başbakan olarak tayin ettiğini bütün illere gönderdiği yazı ile ilan etmek zorunda kalmıştır.⁸⁵ Şah, Rıza Han'ı da "*Serdar-ı Sipih*" unvanıyla bütün orduların başına Savaş Bakanı olarak getirmiştir.⁸⁶ Ayrıca taşradaki bütün şehir idarecileri görevlerinden alınmıştır. Musaddak, Fars Eyaleti'ndeki görevinden alınca tutuklanmamak için Bahtiyari boyuna sığınmıştır.⁸⁷ Ahmed Şah, başbakan Ziyaeddin'den zindana atılanlardan saraya mensup olanları bırakmasını istediysen de ret cevabı ile karşılaşmıştır. Darbenin tamamlanmasından sonra İran'da İngiltere'ye bağlı bir idare tesis edilince İngiliz birlikleri çekilmiştir. Birliklerin çekilmesi sırasında konuşan başbakan Ziyaeddin, İngiliz ordusunun kuzeydeki Bolşeviklere ve batıdaki Osmanlılara karşı ülkelerini koruduğunu beyan etmiştir.⁸⁸ Ziyaeddin'in bu sözleri tamamıyla işi örtbas etmekten ve yalandan ibaret olmuştur. Çünkü Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ve Osmanlı askerleri değil, İngiliz askerleri İran'ı işgal etmişlerdir.⁸⁹ Bu arada tutuklanmalardan dolayı başbakan Ziyaeddin ile Iron Side arasında anlaşmazlık baş göstermiş, yönetimin tamamıyla Rıza Han'a geçmesi için süreç başlatılmıştır.⁹⁰ Üç ay gibi kısa bir süreden sonra başbakanlık görevinden alınan Ziyaeddin, yurtdışına gönderildikten sonra yerine Ahmed Kavam (Kavamussaltana) getirilmiştir.⁹¹

Kavamussaltana hükümeti de İngilizlerin istediği şekilde olmayınca yerine Müstevfi-i Memalik hükümeti kurulmuş,⁹² bunun da ömrü çok kısa olmuş, yerine tekrar Müşirüddele hükümeti kurulmuştur.⁹³ Ahmet Şah 1925'te görevden alınarak yerine İngiltere'nin baştan itibaren anlaştığı Rıza Han getirilerek Pehlevi dönemi başlatılmıştır.⁹⁴ Hüseyin Mekki, Ahmed Şah'ın amcası Nusretussaltana'nın kendisine anlattığını şu şekilde kaydetmiştir; "*İngilizlerin*

⁷⁹ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435

⁸⁰ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 214-215

⁸¹ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 15

⁸² A. İkbâl Aştıyani, *a. g. e.*, s. 751

⁸³ İ. Safai, *Kudta-yı 1299 ve Asar-ı An*, s. 16

⁸⁴ E. A. Grantosky, *a. g. e.*, s. 435-436; Erwand Abrahamiyan (1377), *İran Beyn-i Dö İnkılab*, Tehran, s. 124

⁸⁵ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 215

⁸⁶ İ. Safai, *a. g. e.*, s. 17-18

⁸⁷ İ. Safai, *a. g. e.*, s. 30

⁸⁸ İ. Safai, *a. g. e.*, s. 33

⁸⁹ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 143-146

⁹⁰ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 266-271

⁹¹ Y. Devletabadi, *a. g. e IV*, s. 242; A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 278

⁹² A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 550

⁹³ A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 566

⁹⁴ İ. Safai, *a. g. e.*, s. 34-36; A. Mustevfi, *a. g. e IV*, s. 567-570

Ahmed Şah'ı görevden alacaklarını öğrendiğimiz zaman biz Kaçar reisleri bir araya geldik. Aramızdan iki kişinin İngiltere'ye gidip dışişleri bakanı ile görüşmesini kararlaştırdık. Ben ve İzzeddüssultan İngiliz hariciyesine gidip bakan ile görüştük. İngiliz dışişleri bakanı bu işin yani bu projenin Dış İşleri Genel Müdürlüğü işi olduğunu ve konuyu genel müdür ile konuşmamızı istedi. Biz Scotland'a gittik. Dışişleri Bakanı'nun notunu verdik. İran'da bundan sonra bu aileyi (Kaçarları) himaye etmeyeceklerini bize söyledi..." Mekki, Ziyaeddin'in darbe ile ilgili konuşmalarda, hiçbir zaman darbenin gizli taraflarını anlatmadığını, İran'daki İngiliz elçiliği ve Iron Side'in Londra ile yaptığı yazışmalarda, darbenin Londra markası olduğunu kaydetmiştir.⁹⁵ Iron Side ise açıkça kendisini darbenin mimarı olarak söylemiştir.⁹⁶

Aştıyanizade, Reşidiyan'ın darbe sonrasındaki gelişmeler ile ilgili anlattıklarını şöyle kaydetmiştir; "Reşidiyan'ın anlattığına göre, Rıza Han bir araba hazırlatıp yanındaki adamlardan birkaçının İngiliz sefaretine gitmesini istedikten sonra İngiliz elçi Loraine'ye şunun sorulmasını istedi. Ben beklemekten yoruldum. Daha ne zamana kadar sabretmem gerekir. Ahmed Şah'ın tahttan indirilmesi ne zaman gerçekleşecektir... Ayrıca İngiliz elçiye şunu da söyleyin. eğer istiyorlarsa Nasirüddin Şah'ın mezarını açar, cesedini çıkarıp ateşte yakarım. Aştıyanizade, Reşidiyan'ın bu hususta anlattıklarını devamla; Lisanülmülk ile İngiliz konsolos Haward'ın konuşmalarından sonra Lisanülmülk ile birlikte Rıza Han'a geldik ve Rıza Han acele ile sonucun ne olduğunu ve İngiliz elçinin ne emrettiğini sordu. Lisanülmülk şunu söyledi; Önce İngiliz elçisine gittik. O bizi Haward'a havale etti. Rıza Han'ın mesajını getirdiğimizi söyledik. Haward, Serdar Sipih (Rıza Han)'a söyleyin çok yakında hedefine nail olacaktır... Onlara da söyleyin biz kesinlikle Nasirüddin Şah'ın cesedinin mezardan çıkartılıp yakılmasına izin vermeyiz..." şeklinde kaydetmiştir.⁹⁷ İngilizlerin kendisine bahşedecekleri İran tahtının gecikmesinde Lisanülmülk'ü suçlayan Rıza Han, daha sonra bunu darp ettirerek işine son verecek ve işsiz bir halde hastalıktan ölümüne sebep olacaktır.⁹⁸ İngiliz elçi Haward ise daha sonra hatıralarında Rıza Şah'dan bahsederken, Hollanda elçiliğinin o sıralarda şehzade Zilelüssultan'a mücevher işlemeli bir at eğerini hediye ettiğini, hediyeinin o gece Kazakhane'de tutulduğu sırada burada görevli olan Rıza Han'ın eğer üzerindeki mücevherleri sökerek çaldığını söylemiştir.⁹⁹

Sonuç

İngiltere, Feth Ali Şah döneminden itibaren İran'ı Hindistan'ın güvenlik anahtarı olarak görmüş, Rusya'nın güneye sarkmaması için bütün askeri ve diplomatik imkânları devreye sokmuştur. İran'da petrolün bulunmasından sonra buradaki yer altı kaynaklarını Rusya'ya kaptırmamaya ve nüfuzunu devam ettirmeye yönelik her türlü hileye başvurmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise işgal ettiği İran'da sömürüyü devam ettirmek için diplomatik girişimlerde bulunmuş, bunun için Hasan Vusuk hükümeti ile 1919 Anlaşması'nı imzalayarak İran'ın bağımsızlığını gasp etmiştir. Bu anlaşma görüşmeleri sırasında aracı rolü oynayan Seyyid Ziyaeddin, İngilizlerle birlikte hareket etmiş ve hükümetin anlaşmaya razı olmasını sağlamıştır. Ziyaeddin, anlaşmanın iç ve dış tepkiler sebebiyle yürürlüğe girmemesinden sonra İngiliz görevlilerden Iron Side ve Thomas Haward ile sürekli yakın temasta olmuş, onların istekleri doğrultusunda hareket etmiştir. Ziyaeddin'in sahip olduğu servetin kaynağının İngilizlerden aldığı rüşvetler ile Filistin'de Arap topraklarının Yahudilere satışında yaptığı aracılık olduğu kaydedilmiştir. Ziyaeddin, İran'da İngiliz nüfuzunun devamını askeri darbeye görmüş, bu hususta Ardeşir, Iron Side ve Dunstrewille ile birlikte Rıza Han'ı keşfetmişlerdir.

Darbe öncesinde Rıza Han'ın Kazvin'deki kazak askerlerinin başına getirilmesi ve Rus subayların İran'dan gönderilmesi tesadüfen olmamış, İngiliz görevliler Tahran ve Kazvin kazak askerlerine sürekli mali destek sağlamışlardır. İbrahim Safai, bu yardımların Gilan'daki

⁹⁵ H. Mekki, a. g. e., s. 157

⁹⁶ I. Side, a. g. e., s. 167

⁹⁷ M. R. Aştıyanizade, a. g. mak., s. 105. İngiltere'nin 1921'de İran'a gönderdiği Percy Loraine, Rıza Şah iktidarının yerleşmesi sürecinde rol oynamış ve 1926'ya kadar bu görevde kalmıştır. Bkz. *Vezaret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Amużeş ve Erzeşyabi*, Tehran 1365, Faslı Devvom, s. 174

⁹⁸ M. R. Aştıyanizade, a. g. mak., s. 106

⁹⁹ M. R. Aştıyanizade, a. g. mak., s. 114-115. Ayrıca bkz. Şapur Valipor (1372), "Yaddaşthai-i Derbare-i Hatrat-ı Ağa-yı Aştıyanizade der Husus-u Sevabık-ı Rıza Han ve Kudta-yı Sevvom İsfend," *Tarih-i Muasır-ı İran V*, Tehran

Bolşeviklere karşı yapıldığını iddia etmişse de gerçekte böyle olmamış, Rusya'nın ihtilal sonrasında iç karışıklık ile oyalanmasını sağlayan İngiltere, İran petrollerini ve diğer kaynakları kendi nüfuzundaki bir hükümet eliyle sömürmeye devam etmiştir. Askeri darbe ile İran tahtına oturtulan Rıza Han, İran halkının kendisini yönetme şansını elinden alarak Londra'daki İngiliz hariciyesine teslim etmiştir.

1919 İran-İngiltere Anlaşması'nın İran meclisince onaylanması halinde askeri darbenin olup olmayacağı hakkında bazı fikirler öne sürülmüşse de askeri darbenin iç destekçileri yıllar önce takip edilmiş ve o güne hazırlanmıştır. Gerek askeri ve gerekse siyasi taraftan temin edilen destekçiler sürekli İngiltere'nin İran elçiliği ile birlikte çalışmışlardır. Mirza Kerim Han, İngiliz elçiliği ile darbeciler arasında mekik dokumuştur. Iron Side'in oğlu yıllar sonra Emir Esedullah'a gönderdiği mektupta şunları söylemiştir; "...Babamın mektuplarını toplayacağınızdan ümitliyim... Rıza Şah babam ile sürekli yardımlaşıyordunuz."

Çalışmamızda dikkati çeken en önemli hususlardan biri de İran-İngiltere diplomatik ilişkileri üzerine uzun çalışmalar yapmış olan Mahmud Mahmud'un, darbe sürecine hiç değinmemiş olmasıdır. Mahmud'un Alman olan karısı, kocasının ölümünden sonra elindeki belgeleri ve notları kimseye vermeyerek katkı sağlamak istememiştir. İngiltere destekli askeri darbe hakkında görüş beyan eden İbrahim Safai, İngilizlerin bu darbeye müdahil olmadıklarını söyleyerek olayı gizlemeye çalışmıştır. Yine darbe döneminin önemli şahsiyetlerinden olan Seyyid Hasan Müderris, darbenin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıkan siyasi durumu tasvip etmemiş ve karşı çıkmıştır. Hüseyin Mekki, bizzat Müderris ile konuşmasında Müderris'in şöyle dediğini kaydetmiştir; "*Ben Cumhuriyete muhalif değilim. Sadr-ı İslâm da cumhuriyettir. Ancak yabancıların bize istedikleri cumhuriyete muhalifim.*"

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİYAN, Erwand (1377). *İran Beyn-i Dö İnkılab*, Tehran
- AŞTİYANİ, Abbas İkbâl (1378). *Tarih-i İran pes ez İslam*, Tehran
- AŞTİYANİZADE, Muhammed Rıza (1370). "Sevabık-ı Rıza Han ve Kudta-yı Sevvum 1299" (tash. Sehil Ali Mededi), *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tehran
- BAHAR, Muhammed Taki (1363). *Tarih-i Muhtasar Ehza-b-ı Siyasi-i İran II*, Tehran
- BAMDAD, Mehdi (1371). *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II*, Tehran
- BEŞİRİ, Ahmet (1369). *Kitabha-yı Abi Guzareşha-yı Mahremane Vezaret-i Umur-u Hariciye-i İngiliz Derbare-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran VIII*, Tehran
- DEVLETABADİ, Yahya (1330). *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya IV*, Tehran
- GRANTOSKY, E. A. - PETROFOSKY, P. (1359). *Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmrüz* (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran
- HUVEYDA, Feridun (1365). *Sükût-u Şah* (terc. H. E. Mihnan), Tehran
- KARADENİZ, Yılmaz (2011). "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusuk," *Turkish Studies VI/3*, Yaz, s. 1020
- KARADENİZ, Yılmaz (2011). "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)," *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/18*, Yaz, s. 248-263
- KARADENİZ, Yılmaz (2012). *İran Tarihi*, İstanbul
- KARADENİZ, Yılmaz (2013). *İran (1795-1925), İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul
- MALCOM, John (1362). *Tarih-i İran* (terc. İsmail Hayret), Tehran
- Mecelle-i Ayende, Şumare: 11-12, Sal-ı Heftum, Mah: Behmen ve İsfend, Sal: 60*
- MEKKİ, Hüseyin (1359). *Tarih-i Bist Sale-i İran II*, Tehran
- MEKKİ, Hüseyin (1362). *Tarih-i Bist Sale-i İran VI*, Tehran
- MOHDEVİ, Abdurrıza Huşeng (1381). *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Devoran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Cihani-i Dovvum*, Tehran
- MUSTEVFİ, Abdullah (1371). *Şerh-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İctimai ve İdari Devre-i Kacariye III*, Tehran
- PARİZİ, Muhammed İbrahim Bastani (1357). *Siyaset ve İktisad-ı Asr-ı Safevi*, Tehran
- PEHLEVAN, Keyhan (1383). *Rıza Şah ez Şetr ta Alaşet*, Tehran
- PESİYAN, Necefkuli - Mutezed, Hüsrev (1382). *ez Sevadkuh ta Yuhannesburg: Zendegi-i Rıza Şah Pehlevi*, Tehran
- RÜSTEMİ, Ferhad (1377). "Pehleviha, Hanedan-ı Pehlevi be Rivayet-i İsnad," *Müessese-i Mütalaat Tarih-i İran-ı Muasır I*, Tehran, s.

- Safai, İbrahim (1826). *Kudtay-ı 1299 ve Asar-ı An*, Tehran
- SALİH, Gulam Hüseyin Mirza (1372). *Rıza Şah: Hatırat-ı Süleyman Behbudi*, Tehran
- SİDE, İron (1373). *Hatırat* (terc. Şahruh Fermandehi), Tehran
- ŞEYHÜLİSLÂMÎ, Muhammed Cevad (1356). *Sima-yı Ahmed Şah Kacar*, Tehran
- TERENZIO, Pio Carlo (1363). *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan* (terc. Abbas Azerin), Tehran
- VALİPÖR, Şapur (1372). "Yaddaştai-i Derbare-i Hatırat-ı Ağa-yı Aştıyanizade der Husus-u Sevabık-ı Rıza Han ve Kudta-yı Sevvom İsfend," *Tarih-i Muasır-ı İran V*, Tehran
- Vezaret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Amużeş ve Erzeşyabi* (1365). Fasl-ı Devvom, Tehran, s. 174
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaattin (1999). *Yetmiş Yıllık Kriz*, İstanbul